

Ferge Zsuzsa

Kinek az érdeke?

A szociálpolitika mint szakma

A HVG ez év január közepén vitát kezdeményezett a szociálpolitikáról, s ezt március 18-án zárta le. A kérdés nem kavart fel szenvedélyeket, nem is ébresztett túl nagy érdeklődést. Mintegy húsz hozzászólás érkezett a laphoz, amelyeket túlnyomórészt közöltek, vagy legalább részben ismertettek. A hozzászólók többsége (a vitaindítóval lényegében egyetértően) a mai szociálpolitikát szűkmarkúságáért, a veszélyeztetett vagy már szegény csoportok elhanyagolásáért bírálta; néhányan társadalmi torzulásokra, például a szolidaritás kultúrájának hiányára hívták fel a figyelmet; végül egy harmadik csoport elhibázott vagy káros utópiának minősítette az általam „negyedik út”-ként vázolt alternatívát, mert a mainál „több szociálpolitikát” igényel, és mert a nálunk sokkal gazdagabb svédekről és finnekről vesz mintát. Arra szinte senki nem figyelt fel, hogy a tervezet lényege az, hogy a mai *állami szociálpolitika kritikájaként egy társadalmisított szociál- és társadalompolitika kereteit vázolja fel.*

A „negyedik út” egy *jóléti társadalom* útja. Akkor van megvalósulási esélye, ha az állampolgárok, vagy legalább többségük, a legfontosabb európai forradalom hármasságát, a szabadságot, az egyenlőséget és a testvériséget *együtt*, egymás feltételeként fogadják el. Ma a szabadság mindenki számára, számomra is a legfontosabb érték, mert megéltük, milyen az, ha nincs. De a „jó szabadság” — mindenkié. Ehhez pedig az kell, hogy mindenkinek legyenek polgári és politikai jogai, és mindenki rendelkezzen azokkal a feltételekkel — civilizált életkörülményekkel, állampolgári tudással — amelyek lehetővé teszik, hogy e jogokkal *élhessen is*. A feltételek csak egy demokratikus, szolidarisztikus és toleráns társadalomban jöhetnek létre, mert csak így lehet elfogadhatatlanná tenni azokat az *egyenlőtlenségeket*, amelyek már korlátozzák az egyes egyén autonómiáját, szabadságát, és mert a társadalmi szolidaritás sem működhet egy olyan társadalomban, amely kettészakad a konszolidált helyzetűekre és a szegényekre, a kizártakra, a leszakadókra.

A jóléti *társadalom* — azaz nem csak jóléti *állam* — három egymást kiegészítő, egymással vitázó főszereplője a piac, az állam és a társa-

dalmi mozgalmak. A társadalmi mozgalmak nem tagadnák az állam vagy a piac létjogosultságát, de mindkettőt igyekeznének befolyásolni az állampolgárok és közösségeik érdekében, illetve védenék az állampolgárt mind az állam, mind a piac hatalmával szemben. Ezzel a piac önműködő mechanizmus jellege megmaradna, sőt, a politikai mező maga is mechanizmussá válna: sokféle egyéni vagy kisközösségi tudatos mozgás előre pontosan nem kiszámítható eredőjévé.

A „negyedik út”¹ tulajdonképpen egy „reform-konform” szociális és társadalompolitikai javaslat. Ezt persze a legtöbb mai hivatalos szociálpolitikai reformtervezet elmondja magáról. Am ezen többnyire azt értik, hogy az állami szociálpolitikát hozzá kell igazítani egy *megreformált piaci gazdasághoz*. Annak *egyik hivatalos dokumentumban sincs nyoma*,² *hogy az új szociálpolitikának a politikai reform követelményeivel, egy többpártrendszerrel működő demokratikus politikai struktúrával is összhangban kellene lennie*. Én egyszerűen nem tudom elképzelni, hogy a politikai reform csak a gazdaság átalakítását szolgálja, és változatlanul hagyja a felülről vezényelt, központi döntésekkel működő szociálpolitikát.

A szociálpolitika mindannyiunk ügye. Illúzió, de nem érdektelen illúzió azt gondolni, hogy továbbra is központilag lehet dönteni a társadalombiztosítás jövőjéről, vagy az iskolarendszer részleges piacosításáról. Ha viszont a szociálpolitika — remélhetőleg — a politikai mezőben vitatható kérdéssé válik, akkor mindannyiunk felelőssége megnő.

Gyakran elhangzik az a közhely, hogy a háború, az iskola, a politika vagy a gazdaság túl komoly dolgok ahhoz, hogy katonákra, tanárookra, politikusokra, közgazdászokra — azaz csak a szakemberekre — lehessen ezeket bízni. Ugyanez igaz a szociálpolitikára is. Dehát akkor kire kell mindezt bízni? A válasz első pillantásra kézenfekvő: az állampolgárokat és okos gyülekezeteiket, hiszen mindezek őket a legközvetlenebbül érintő ügyek, amikben létük, mindennapi tapasztalataik kompetenssé teszik őket. De két kérdés azonnal felmerül: akkor hát tagadjuk a szakemberek szükségességét; és igaz az, hogy az állampolgárokat pusztán napi tapasztalataik mindezen kérdésekben megfelelően felkészítik?

A válasz mindkét kérdésre nemleges. Nehéz lenne tagadnunk a szakemberek szükségességét, hiszen valamennyien szívesebben vetetjük ki vakbelünket orvossal, mint jogással. És nehéz lenne azt állítanunk, hogy az állampolgárok tapasztalataik ill. létük okán minden őket érintő ügyben szakemberek. Lassan kezdjük megérteni, hogy nem lehet minden kérdésben a zsigereinkre hagyatkozni. Valamennyiünknek értenünk kellene, hogyan működik egy adórendszer, és mi lenne tőle elvárható, vagy hogy milyen utak állnak nyitva a társadalombiztosítás átalakítása előtt.

Egyáltalán, minél inkább föllazul a diktatúra, minél több a lehetőség arra, hogy a *döntés befolyásolásának esélyével* vegyünk részt valamilyen ügyben, annál világosabban látjuk, hogy ez milyen felelősség. Könnyű volt addig szavazni a parlamenti ülésszakon vagy a szakszervezeti gyűlésen, amíg e szavazásnak nem volt tétje — hiszen egyetlen, előre eldöntött kimenetel volt. Ha azonban *valóban* lehet választani, akkor tisztán kellene látnunk, hogy mit és miért választunk. Ehhez pedig információkra, az egyes döntések előnyeit és hátrányait megvilágító érvekre, a döntések közvetlen és közvetett hatásainak előrebecslésére, a lehetséges következmények ismeretére van szükség.

Azt remélem, hogy egy új politikai struktúrában módunk lesz arra, hogy új társadalmi szerződést kössünk a szociálpolitika, illetve a jóléti elosztás dolgában egy új államhatalommal. Ehhez kell a gazdasági és politikai reform, kell a piac és a demokrácia, de az is kell, hogy tudjuk, mit akarunk, hogy tudjunk érvelni és meggyőzni. Vagyis *szociálpolitikai szakmai kompetenciákra van szükség*, amikhez a szűken értelmezett szociálpolitikai ismereteken kívül statisztikai információk, jogi, közgazdasági és szociológiai szempontok is nélkülözhetetlenek. Ehhez kellene szakemberek — de új módon kell működniök. Nem a tudás monopolistáivá kell válniök, mint ez megannyi szakmában történik, amelyekben a tudás monopolizálása az előnyök bázisa. A szociálpolitikai szakembernek akkor van igazán létjogosultsága, ha egyben politikázó állampolgár is, aki sokaknak segít a jobb eligazodásban, s tudásával is szolgálja a jóléti politikaért folyó társadalmi mozgalmakat.

A szociálpolitika reformja és a privilégiumok mentése

Ma az a veszély fenyeget, hogy az eddig a pártállamnak vagy központi hatalomnak alávetett szociálpolitika cseberből vederbe kerül. Nem a központi hatalom kiszolgáltatottja lesz, hanem a megreformált piacgazdaságé. Az a maradékvagy is megváltozik, aminek alapján korábban forrásait kapta. A régi elv az volt, hogy annyi juthat szociálpolitikára, pontosabban jóléti újraelosztásra (ideértve társadalombiztosítást, egészségügyet, oktatást, lakást és sok egyebet), amennyit a központ erre meghagy a „fontosabb” ügyek — gazdaság, hadügy, állami bürokrácia szükségletei — után. Az új elv — vagy ideológia — minden jel szerint az, hogy annyi juthat szociálpolitikára, amennyit a gazdaság erre forrásaiból átenged, saját érdekében is, meg a gazdaság működési feltételeit is biztosító hatalom stabilitása érdekében is. Ez pedig nem több, mint ami ahhoz kell, hogy a piacgazdaság okozta sérülések ne okozzanak túl nagy társadalmi feszültségeket, hogy ne váljon elviselhetlenné (és egyben elviselhetetlen látvánnyá) azok helyzete, akik kiszorulnak a munkaerőpiacról, vagy az élet újratermelését, a fennmaradást biztosító javak piacáról.

Az új tendenciák alaposabb elemzésére lapunkban még visszatérünk. Mégis, néhány példával alá kell támasztanom a fenti vészjelző bírálatot. Az egyik nyilvánvaló, ma már szembetűnő jelenség a *szegénypolitika* erősödése minden más jóléti politika rovására. A másik említendő tendencia a szociálpolitika „*piacosítása*”, amit ezúttal a nyugdíjrendszer reformjára vonatkozó elképzelések segítségével mutatok be. Egy harmadik vonulat az *állami, hatalmi* szociálpolitikai döntések gyors *kierőszakolása* (akár parlamenti úton is) a régi voluntarista módszerekkel akkor, amikor a több párttal induló demokratikus választások már — reméljük — elérhető közelségben vannak.

A szegénypolitika felé visszavonulásnak sokféle ideológiája van. A legfontosabb hivatkozási alap a pénzszűke: nincs pénz, tehát a meglévő, szűkülő forrásokat a leginkább rászorulóknak kell juttatni. Az egyik újabb programtervezet a korábbi szociálpolitikával szembeni kritikát is ügyesen használja fel, már nemcsak a szegénypolitika bővítése, hanem a többi jóléti politika szűkítése érdekében. Az elosztáspolitikai változtatását „indokolja továbbá, hogy a jelenlegi elosztási rendszerek egy része (pl. *nyugdíj*, lakásszektor) most is diszfunkcio-

nálisan működik... *A helytelenül értelmezett* szociálpolitikai elemek (egyres fogyasztoi támogatások, a jövedelmekkel egyenesen arányos szociálpolitikai juttatások) a támogatások nagy hányadát *nem a rászorulóknak*, hanem a nagyobb jövedelműeknek, és ezeket a javakat nagyobb mértékben igénybevevőknek juttatják.” (Gazdasági Reformbizottság, 1989, 79. o.) A következtetés az, hogy minden eddigi területről vissza kell vonulni, s a rászorulókat, leszakadókat kell csak segíteni.

A szegények segítése természetesen szükséges és fontos dolog, amit a mainál humánusabban és bőkezűbben kellene intézni. Még az is igaz lehet, hogy a mai romló helyzetben a válsághelyzetek kezelése, életek ellehetetlenülésének megakadályozása elsőbbséget kell, hogy kapjon a szociálpolitikán belül. Ám a szegények segítése a szociálpolitikának csak egyetlen területe, ami maga is reformra szorulna. Az általános — gazdasági és politikai — reformmal csak olyan segítyezés lenne összhangban, amely változtat az eddigi, egyedi elbírálással és jogok nélkül működő segítyezésen. A kézi vezérlés, valamint az alacsony bérek segítyekkel kiegészítése ellentmond a gazdasági reformnak, az alattvalói magatartás erősítése pedig a politikainak. A segíty normatívává, jogszerűvé tételének szükségessége egyedül az „Útkeresés...” c. SZEM anyagban jelenik meg — a többi hivatalos dokumentumban nem.

Azt egyik hivatalos dokumentum sem érzékeli, hogy a szociális védőháló igencsak gyenge eszköz a szegénység elleni küzdelemben. Ahogy Héthy Lajos fogalmaz: „A remélt struktúraváltás nyomán valószínűleg fokozódó munkanélküliség, a kétszámjegyű infláció, a reálbércsökkenés folytatása, s a szociális juttatások általános értékvesztése nyomán soha nem látott mértékűre nőhet a szociális gondoskodásra szorulóknak száma” (Héthy, 1989). Ekkor pedig óhatatlanul leszakad a legerősebb védőháló is, amely pedig bizonyos csoportok, pl. az első munkahelyet nem találó fiatalok vagy az ún. érdemtelenek számára még nem is létezik.

A segítyezés növelésének további, s távlatilag talán legnagyobb hátulütője társadalom-megosztó, dezintegráló jellege. Ha az újraelosztás a középosztályt kizárja, és csak a szegényeknek „juttat”, akkor súlyos feszültségeket kelt az egész újraelosztás körül — hiszen azt azért a nem-egészen-szegények pénzéből működteti. Azt is lehetetlenné teszi, hogy e segítyrendszerek tisztas színvonalúak legyenek — hiszen ez tökéletesen ellentétes a finanszírozók érdekeivel: miért áldoznának sok pénzt arra, hogy a szegényeknek elfogadható színvonalú létminimumuk, vagy jó — esetleg a sokak által javasolt pozitív diszkrimináció szükségessége miatt az átlagosnál *jobb* — ingyenes iskolájuk legyen, ha nekik ez csak magas adókat jelent, miközben saját gyerekeik jó iskolájáért még külön is kell fizetniök? A szegénypolitika nyomán tehát kialakul, esetleg igen szélesre duzzad egy olyan réteg, amely a többiek „kegyeiből” él, és ezért mindinkább kiszorul a társadalomból, illetve létrejönnek a szegényellátás a többenél rosszabb intézményei. Mindez erősíti a szegénység tudatát, és szinte lehetetlenné teszi a kikapaszzkodást. (Hadd jegyezzem meg, hogy a szegények segítésének e hátrányos vonásait ill. nehézségeit az sem szünteti meg, ha ügyük nem a paternalista állam, hanem a paternalista magánjótékonyosság kezében van.)

A piaci elv erősítéséért például az ún. háromlépcsős társadalombiztosítás kiépítésének keretében folyik a küzdelem. Ma már több elképzelés van a három lépcsőről. Számos korábbi javaslat szerint az *első* lépcső egy elfogadható szintű állampolgári alapellátás (állampolgári

alapnyugdij, gyes stb.) — ami fontos előrelépés lenne. A *második* lépcső a mai keresetarányos, járulékfizetéses rendszer, amiben felerősödnek a klasszikus biztosítás elvei (ekvivalencia elv, stb.), és valószínűleg gyengülnének a szolidarisztikus elemek. A *harmadik* lépcső az önkéntes biztosítás, éspedig egyéni vagy korporatív formában (vállalati nyugdíj-pénztáraknál ill. vállalati nyugdíjbiztosítás révén).

Egy újabb javaslat látszólag csak árnyalatokban tér el ettől. E szerint „a nyugdíjrendszer átalakul háromfázisú rendszerre. Az első elemet a minden munkavállalónak járó fix összeg (a nyugdíj alsó határa) jelenti. A második elem a keresettől függő, de kötelezően képzett nyugdíj összege, a harmadik pedig az önkéntes biztosítással képződő. Ez esetben a kötelező nyugdíj mértéke (a keresethez viszonyított hányada) jóval alacsonyabb a jelenleginél, de természetesen kisebb a bért terhelő nyugdíjárulék mértéke is. Az önkéntes biztosításnál a hosszú időre lekötött tőkék magas kamata érvényesül.” (Gazdasági reformbizottság, 1989. 95. o.)

A második javaslatból már kimaradt a korábban a háromelemű nyugdíjrendszer részeként emlegetett állampolgári nyugdíj. Ezt itt a munkavállalók (egyébként ma is létező) minimális nyugdíja helyettesíti. Még arra sincs utalás, hogy mi történik a munkavállalókat túlélő hozzátartozókkal, akik eddig nem csak a minimumot kapták. A következő elem egy egészen új típusú, a mainál jóval alacsonyabb keresetarányos nyugdíj. E szerint a társadalombiztosítás csak egy bizonyos határig, plafonig fogadja be a jövedelmeket. Sőt, valószínűleg ez a plafon mozog, mert maga is keresetarányos. Konkréten olyasmiről lehet szó (a javaslat részletei nem ismertek, ezért élek feltételezéssel), hogy míg ma 35—40 év szolgálat után az ember keresetének 65—70 százalékát megkapja, a javasolt rendszerben csak — mondjuk — 35—40 százalékot fog kapni. Még ebbe is beépülhet egy további plafon, hogy pl. az átlagfizetés kétszerese fölötti keresetre már egyáltalán nem kell kötelező biztosítást fizetni.

Igaz, az alacsony nyugdíjért kevesebbet kell fizetni. Mondjuk, a munkavállaló is csak keresetének 5 százalékát fizeti e célra, és a munkáltató által fizetett járulék is valamit csökken. A 8000 Ft havi bruttó keresetű dolgozó tehát spórol havi 400 forintot, amiből önkéntes nyugdíjbiztosítást vehet. Ezzel számtalan probléma van, amelyek közül itt csak néhányat említek meg röviden. Céлом csak annyi, hogy érzékeltessem: a javaslatokban hangsúlyozott valóságos előnyök — adott esetben a nagyobb szabadság és nagyobb választási lehetőség — mellett más meggondolások is szükségesek a mérlegeléshez.

— Mindenekelőtt: a mai keresetek zöme olyan alacsony, hogy a mindennapi, elemi szükségletekre is alig telik. A biztosításon megkarított 400 forintnak ezer helye van: be kell fizetni a gyerekek iskolai ebédjét; ki kell fizetni a villanyszámlát, vagy törleszteni a hátralékot; már nem halasztható az egyik elszakadt cipő pótlása stb. Ismert közgazdasági törvényszerűség az, hogy először enni, lakni, ruházkodni kell — s csak azután lehet olyan luxusra gondolni, mint a majd sok év múlva esedékes jobb nyugdíj biztosítása. Az *egész kötelező biztosítás gondolata erre a bizonyított összefüggésre épült*. Sem okunk, sem jogunk erről elfeledkezni a mai alacsony keresetek mellett. Azzal kell számolni, hogy a dolgozók többségének nem lesz pénze arra, hogy *önkéntesen* biztosítsa önmagát — pláne, ha ez az esetleges túlélőknek (özvegyeknek, árváknak) nem biztosít semmit.

— Akinek nem lesz önkéntes biztosítása, annak a nyugdíja a mainál *jóval* alacsonyabb lesz, azaz az elemi megélhetést sem fogja biztosítani. Nőni fog tehát a nyugdíjasok nyomora, ezzel a segélyezés szűkössége, és felerősödnek a nyugdíjasok közötti súlyos egyenlőtlenségek.

— Az önkéntes biztosítás látszólag a piac ügye, az államnak ehhez nincs köze. Valamennyi javaslatban szerepelnek azonban ennek nyíltan vagy burkoltan ellentmondó elemek. A mai költségvetési hiány miatt az állam szeretné ösztönözni a magán megtakarításokat. Olyasmiket ígér tehát, hogy az önkéntesen fizetett járulék az adóalapból levonható (míg a kötelező nem); hogy a munkáltatók ezekhez a nyugdíjakhoz is hozzájárulnak, ugyancsak adómentesen. Azt is sejteti, hogy a tartós betét magas kamatát garantálni fogja. (Erre a piac soha nem garancia — hisz ott a piaci kockázat érvényesül, ami hozhat magas kamatot is, de csődöt is.) Tehát az állam *a közpénzekből finanszírozza az önkéntes nyugdíjak fedezetének egy részét.* A „közpénzek” viszont mindannyiunk pénzét jelentik. A csak a lakosság jobb helyzetű része számára elérhető önkéntes nyugdíjhoz tehát burkoltan valamennyien hozzájárulunk — ami nincs kifejezetten összhangban a társadalmi igazságossággal, és meglehetősen egyoldalú szolidaritást jelent.

— Minthogy a magas jövedelmek kikerülnek a rendszerből, ezzel nemcsak a magas kifizetések, de a magas befizetések is csökkennek. Azt tudomásom szerint senki nem számította ki (noha folyton gazdaságosságról és számításról folyik a szó), hogy ezen a társadalombiztosítás nyer-e, avagy veszít. Ennél fontosabb, hogy ha a magas jövedelműek nem, ill. csak korlátozottan számítanak a kötelező rendszerre, akkor nem lesznek érdekeltek a kötelező társadalombiztosítás javításában. Minthogy ez vokális, érdekeit jól képviselő csoport, a társadalombiztosítás társadalmi súlya és lehetőségei gyengülnek.

Az önkéntes biztosítás valójában nem más, mint a társadalombiztosítás egy részének piacosítása. Igaz, elemi „szabadságjog” az, hogy egyénileg mindenki olyan kiegészítő biztosításokat vásároljon egy igazi piacon, amilyenekre kedve és módja van. Ilyen jellegű biztosítások eddig is voltak, és kínálatuk remélhetően tovább bővül. Ha azonban az önkéntes biztosítás köre lényegesen kiterjed a kötelező rendszer rovására, akkor ez a társadalombiztosítás olyan gyengítése, ami a többség számára rossz, esetleg katasztrofális következményekkel jár.

A szociológiai magyarázat

Szociológiailag elemezve a mai — elosztásra vagy szociálpolitikára vonatkozó — reformjavaslatok jelentős részét, úgy tűnik, hogy elindult egy, Hankiss Elemér által még inkább csak hipotézisként vázolt folyamat. (Hankiss, 1989.) A reform akkor fogadható el a ma hatalomban lévő, vagy a mai hatalom által kedvezményezett csoportok számára, ha *korábbi előnyeiket és privilégiumaikat sikerül átmenteni, s lehetőleg új előnyökkel és privilégiumokkal tetézni.* Ehhez a régi előnyök természetét meg kell változtatni. Számtalan előny — kiemelt nyugdíj, kivételes egészségügyi ellátás, kivételesen jó iskolák, olcsó és jó telkek vagy lakások stb. — eddig is megvolt. Am az ezekhez való hozzájutásnak nem volt törvényes alapja, az előnyöket egy kontrollálatlan hatalom önkénye nyújtotta önmagának és potenciális szövetségeseinek. Ez az eljárás nyílt politikai mezőben nem működtethető. Ezt a még alig bontakozó

demokrácia bizonyítja e korábbi privilégiumok kipellengérezésével, a kedvezményezettek korrupció miatti felelősségrevonásával. (Holott ha következetesek akarunk lenni, csak az a rendszer vonható felelősségre, amelyekben csak, vagy főleg korrupciós kegyként lehetett olyan előnyökhöz jutni, amelyeket még eddig a történelem legtöbb uralkodó osztálya így vagy úgy megszerzett magának. A mai felelősségrevonásokat legfeljebb az indokolhatja, hogy e kegyekkel nem volt muszáj élni, s voltak, akik a kísértésnek ellen tudtak állni. De ez jellem kérdése — a politikának pedig nem jellemeket kell minősítenie.)

Annyit azonban az eddigiek világossá tettek, hogy a régi előnyosztás egy demokratikus politikai közegben nem folytatható. Megkezdődött hát a régi előnyök átmentése az átalakulás utáni időszakra egy, az új körülményekhez simuló ideológia segítségével. Az ideológia egyben új előnyök törvényesítésére is alkalmas. Az a sajátos helyzet állt elő, hogy az új legitimációt egy legitimációs válsággal küzdő hatalom letéteményesei dolgozzák ki — részben saját érdekükben. Ám minthogy az ideológia az új, piaci gazdaság elitjét is szolgálja, a hatalom ezen igyekezete ebben a körben, amely pedig sok szempontból ellenzéket jelent (pl. a vállalkozók különböző érdekvédelmi szervezetei) széleskörű támogatásra számíthat.

Az új ideológia sajátosan építkezik, mert számolnia kell azzal, hogy az elmúlt negyven év nem múlt el nyomtalanul. Ezért a piaci elosztást, a piaci sikert a régi, soká hirdetett és igazságosnak hangzó ideológiát megtartva kívánja igazolni. E szerint a piaci elosztást teljesítmény szerinti elosztásnak kell tekinteni. Csak most nem az a teljesítmény, amit a hatalom ismer el annak, hanem amit a piac. E törekvés célja az, hogy fennmaradjon a látszata annak, hogy továbbra is teljesítmény, azaz „munka szerinti” elosztás van — amit sokan a szocializmus tabu-jellegű megkülönböztető jegyének vélnék.

Mellesleg megjegyzem, hogy a piaci elosztás igazságosként való igazolása sok okból nem célszerű. Érdemes tudomásul venni, hogy a neoliberais gondolatrendszer nem is tartja a piacra alkalmazhatónak azt a követelményt, hogy mennyire helyes vagy igazságos a piaci elosztás. Hayek például épp azt tekinti a piaci elosztás egyik legnagyobb előnyének, hogy ezzel kapcsolatban nem merülnek fel igazságossági, morális kérdések: „El kell persze ismerni, hogy azt a módot, ahogyan a piaci mechanizmusok révén a hasznok és terhek elosztásra kerülnek, igen gyakran nagyon igazságtalannak kellene tartanunk — ha ez egyes emberekre irányuló szándékolt elosztás lenne. Ám nem ez a helyzet. A (piaci) elosztás olyan folyamat végeredménye, amelynek egyes emberekre gyakorolt hatását senki nem szándékolta és senki nem látta előre, mikor ezen intézmények megjelentek.” (The essence of Hayek, 1984. 65. o.) Vagyis a piaci elosztás nem minősíthető sem igazságosnak, sem igazságtalannak — mert nem tudatos döntések eredménye. És Hayeknek társadalompszichológiailag teljesen igaza van. A piaci elosztás — ami múlhat a szó hagyományos értelmében vett teljesítményen is, továbbá múlhat szerencsén, spekulációs képességen, konjunktúrán, véletlenek során, kockázatvállalási — azaz szerencsejáték iránti — hajlamon és egy sor egyéb, hol az egyéntől függő, hol tőle tökéletesen független körülményen — csak akkor fogadható el, ha a piaci sikertelenség, ami igen sokak osztályrésze lehet, nem minősül egyben emberi hibának. A jó vagy rossz sors emelt fővel elviselhető. Az a tudat, hogy ügyetlen és tehetségtelen vagyok, hogy erőfeszítéseim nem méltók

arra, hogy a társadalom elfogadható teljesítménynek tekintse azokat, aláássa az ember önbecsülését — vagy szembe fordít a piaccal, mint igazságtalannal.

Magam bölcsebbnek tartanám, ha a korábbi elosztásról mutatnánk ki, hogy vajmi kevés köze volt a munka vagy teljesítmény szerinti elosztáshoz, mint azt, hogy e korábbi, és mindig hamis ideológiával igazoljuk a piacot. Egyelőre azonban e régi ideológiai berögződöttség hat. Ennek megfelelően az új ideológia úgy szól, hogy a magasabb jövedelem jogos és igazságos, annak elköltését tehát nem szabad hatalmi kényszerekkel befolyásolni.

Ezen a ponton belép egy fontos új követelés, ami elvben mindenkit szolgál: a kényszerek elutasításának az igénye, a szabadság követelése. Az új — legitimáló — ideológia tehát úgy folytatódik, hogy az embereknek meg kell engedni, hogy pénzüket szabadon, vagy ahogy a költségvetési reform (1989) fogalmaz, egyéni racionalitásuknak megfelelően használják fel. Aki jól teljesít és több pénze van, annak engedtessek meg, hogy ezt szabadon költse el. Vehessen jó vagy jobb iskolát, egészségügyi ellátást, nyugdíjat. Ehhez persze az kell, hogy a költségvetés mindeme területekről visszavonuljon, és jóval kevesebb jövedelmet központosítson. (Ezt a követelést mind a költségvetési reformra vonatkozó javaslat, mind a gazdasági reformbizottság javaslata tartalmazza.) Ezen viszont csak akkor lehetséges, ha sokkal nagyobb teret kap minden szükségletek piacosítása, legalábbis egy minimumszinten felül.

Ez a folyamat sokunk megítélése szerint, meg számos történelmi és külföldi tapasztalat szerint a többség érdekeivel ellentétes és a társadalom végzetes dezintegrálódását hozza magával. Hogy igazunk van-e vagy sem, erről többet és sokkal több információ alapján kellene vitatkoznunk. (Remélem, hogy az *Esély* ilyen viták fóruma is lesz.) Amíg nem sikerül egymást még részlegesen sem meggyőzni, addig legalábbis nagyon óvatosan kellene a jelzett változásokkal bánni, és legalább azt kellene megvárni, amíg az érvek, érdekek és értékek szabadon ütközhetnek. A sietség azonban (szociológiai értelemben) érthető. És elképzelhető, hogy ma (a mai parlamenttel, nyílt politikai mező hiányában) végül is elfogadható számos, az e folyamatokhoz szükséges jogi és intézményi változás. Ezt sok tényező könnyíti:

— A fenti szociológiai elemzést — hogy tudniillik a mai hatalom a holnap előnyös helyzeteinek legitimálását készíti elő — a sztálinista visszarendeződést óhajtó erők a maguk céljaira könnyen kihasználhatják. Ezért a radikális reform híveinek most még erről hallgatniuk kellene vagy illene. Ezt én is tudom. Nem szeretném, ha azok tekintenének szövetségesnek, akiktől radikálisan elhatárolom magam. Ezért idézem rokonszenvvel Bernard Crick álláspontját: „Természetesen inkább azt szeretném, hogy a Konzervatív vagy a Liberális Párt, sőt, akár Reagan elnök Republikánus Pártja kormányozzon, mint az orosz vagy a kínai Kommunista Párt — ha ez az egyetlen alternatíva. De *nem* ez az egyetlen választási lehetőség”. (Crick, 1982.) Ennek analógiájára mondom, hogy ha csak a tegnapi-mai politikai rendszer és egy neoliberais elvekre épülő piacgazdaság között lehetne választanom, akkor mai ismereteim alapján az utóbbit választanám. (Ez sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint annak a lukácsi aforizmának a határozott elutasítását, hogy „a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”.) De szeretném hinni, hogy nem ez az egyetlen választási lehetőség.

Ehhez még azt is hozzáteszem, hogy tiltakozásom nemcsak a neoliberalis szélsőségek ellen, hanem a *voluntarista hatalomgyakorlás folytatása ellen is szól*. Nem tartom ugyanis elfogadhatónak, hogy egy biztosan megújítandó hatalom utolsó erőfeszítéseivel olyan döntéseket kényszerítsen ki, amelyek súlyosan korlátozzák majd a demokratikus intézményrendszer működését. Kézenfekvő példa a társadalombiztosítás. A társadalombiztosítás 1989. január elseje óta elvben önálló. Döntés született arról is, hogy önkormányzati jelleggel működjék. Noha az önkormányzat kiépítése húzódik (nyilván ismét nemcsak „technikai” okokból), úgy vélem, hogy a *kormányynak már nincs joga, hogy lényeges módosító indítványokat vigyen a parlament elé akár a nyugdíjrendszer, akár a társadalombiztosítás ügyében*.

— Az elfogadást segíti, hogy az elmúlt évtizedek egyik legtragikusabb vonása a szabadság hiánya, az állami kényszerek túlsúlya, s mindezen okokból az állam delegitimálódása. Minden olyan változás, ami több szabadságot és kevesebb állami beavatkozást ígér, sikerre és népszerűsége számíthat.

— Ugyanígy hat az, hogy ma — épp úgy, mint öt vagy tizenöt évvel ezelőtt — *sorsdöntő, generációk életét meghatározó kérdésekről felülről kijelölt bizottságok zárt ajtóit mögött zajlanak a viták*. Már megszámlálhatatlan javaslat forog az olimposzi berkekben egészségügyi, társadalombiztosítási, nyugdíj és egyéb reformokról — de az avatatlan közel tízmillió még azt sem tudja, melyik korábbi javaslatot milyen érvek vagy okok nyomán módosították. Ami majd elé kerül, az már valamennyi „illetékes” bizottság és fórum együttes, egyeztetett, megfésült véleménye, aminek akkorra rengeteg elkötelezett híve lesz a hatalom csúcsai közelében. Csoda lesz, ha az avatatlank nem lesznek vitaképesek, s hogy az előterjesztők — mint az adó esetében történt — legfeljebb minimális módosításra lesznek hajlandók?

— Fontos könnyítő tényező a politikai reform késése, illetve az, hogy a formálódó pártok, szervezetek objektíve legfontosabb dolga ma a politikai reform. Úgy vélik, hogy a társadalmi programokkal még ráérnek, ezekre majd akkor kerülhet sor, ha már nem csak a diktatúra és demokrácia között kell választani, hanem különböző társadalmi profilú politikai pártok között. Ha a fenti elemzés helytálló, ebben tévednek: már most világossá kellene tenniük társadalompolitikai elképzeléseiket, s az ezeket igazoló érveket.³ Erre annál is nagyobb szükség lenne, mert a SZOT, amely jóléti kérdésekben ma is a kormány tárgyalópartnere, saját múltjának foglya, és ezen új kérdések megvitatására nem eléggé felkészült.

Végezetül: valamit a jogokról

Ha a gazdasági és politikai reformok tényleg sikerülnének, új, szabadabb élet vehetné kezdetét. Megvalósulnának a polgári és politikai jogok (ez a reformok egyik lényege), és szervezesebben épülhetne tovább a jogrend is, a társadalom is. Csak az a baj, hogy egy — polgári társadalmakban ismert — hosszú időt igénylő szerves fejlődésnek nincs reális esélye. Nyugaton mintegy 200 éve, a francia forradalom óta tart az a folyamat, hogy a polgári és politikai jogok megszerzése után küzdeni kezdtek a szociális (kulturális) jogokért, s ezek megszilárdulásával a gazdasági jogokért, azaz a termelés irányításában való részvé-

telért is. Nálunk most kellene előlről kezdeni a jog-építés egész folyamatát, hiszen a polgári és politikai jogok a totalitárius rendszerben alig léteztek. Ezért a szociális ellátások — amelyek azért jelentősen fejlődtek — nem jogok voltak, hanem a jóságos állam adományai. A gazdasági jogok az ideológia szintjén megjelentek — hiszen ez fejeződött ki a „közös” tulajdonban, a „tiéd a gyár — magadnak építéd” jellegű jelszavakban. Valójában azonban — polgári és politikai jogok hiányában — a gazdasági jogok sem léteztek.

Az állampolgárok — épp újonnan felfedezett állampolgári tudatuk birtokában — nem fognak lemondani sem a szociális ellátásokról, sem a legalább elvben elismert gazdasági jogokról. Az idő összecsúszott. A sokévtizedes, egymást követő szakaszokból álló folyamat szinte minden lépcsőfokának a feladataihoz egyszerre kell hozzákezdeni. Erre egyébként nemcsak azért van szükség, mert politikailag nincs más megoldás. Azért is, mert a dolgozók közül sokan olyan rossz fizikai-idegi állapotban vannak és olyannyira képzetlenek (vagy nem megfelelő képzettségűek), hogy megfelelő szociális és kulturális jogok nélkül képtelenek lesznek jobb és több gazdasági teljesítményre.

A szociálpolitika reformjának kívánatos útja számomra nem az lenne, hogy utánozzuk a szerves fejlődést, ma csak a polgári és politikai jogokért küzdve, és száz (esetleg csak ötven) évvel elhalasztva a többi jog megszerzését. Az *elmúlt negyven év politika által elkövetett hibái és bűnei senkit nem jogosíthatnak fel arra, hogy milliók erőfeszítéseit és áldozatait is „leírják a történelemből”*, hogy a múlt kiszolgáltatóitai szenvedjék meg továbbra is a hatalom korábbi bűneit. Nemcsak a holtaknak és elítélteknek kellene a jóvátétel — hanem az élőknek is. És ennek egyik módja az, ha új polgári és politikai jogaikat felhasználva eséllyel küzdhetnek szociális, kulturális és gazdasági jogaikért.

Szeretném, ha az *Esély* ezt az ügyet szolgálná.

Jegyzetek

1. Időközben egy cikk jelent meg ilyen címen a Valóság 1989. 4. számában, illetve most van megjelenés alatt egy ugyane kérdéstről szóló könyvem. (KJK, 1989)
2. Számtalan belső anyagra és dokumentumra lehetne hivatkozni. Itt csak néhány olyan fontosabb tervezetre utalok, mint A költségvetés reformja (1989). A gazdasági átalakulás... programja (1989), vagy a SZEM Útkeresés és szociális biztonság (1989). c. javaslata. Az utóbbi anyagra további kritikáim csak kis részben vonatkoznak, mert ebben a szociálpolitika a szokásosnál kevésbé leszűkített értelmű, s az anyag szemlélete őszintén humanus. Ugyanakkor e javaslatból igen kevés került át a Reformbizottság programjába.
3. A Szabad Demokraták Szövetségének immár véglegesített, lapzártánk után megjelent programjában jelentős helyet kapott a szociálpolitika. Az ott kifejtett alapelvek jelentős részével egyetértek, más részével — pl. a társadalombiztosítás egészen radikális piacosításával — nem. A vita valójában az állam lehetséges szerepe, illetve a társadalmi szolidaritás értelmezése és lehetőségei körül folyik. Az *Esély* szerkesztősége e vitás kérdésekre a különböző álláspontok nyílt szembesítésével a továbbiakban vissza kíván térni.

Irodalom

- CRICK, Bernard: In Defence of Politics. Penguin, 1982.
(The) Essence of Hayek. Ed. by C. Nishiyama and K. R. Leube.
Hoover Institution, 1984.
- FERGE Zsuzsa: A negyedik út. *Valóság*, 1989. 4. sz.
- FERGE Zsuzsa: A társadalmpolitika esélyei — Van-e negyedik út?
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, megjelenés alatt.
- Gazdasági Reformbizottság, 1. sz. Munkabizottság: A gazdasági átalakítás és stabilizáció 3 éves programja. 1989. május.
- HANKISS Elemér: A „Nagy Koalíció” avagy a hatalom konvertálása. *Valóság*, 1982. 2. sz.
- HETHY Lajos: Tíz év számlájára. HVG 1989. február 11. (Vita a szociálpolitikáról sorozat)
- KOHL, Jürgen: Public/private Mixes in Pension Politics.
Copyright IPSA, 1988. (Sokszorosított)

- (A) költségvetési reform koncepciója, különös tekintettel az 1989. évi feladatokra. Pénzügyminisztérium, 1989. március.
- MYLES, John: Decline or Impasse? The Current State of the Welfare State. Studies in Political Economy, Summer 1988.
- Útkeresés és szociális biztonság. Elgondolások az átmeneti időszak szociálpolitikájáról. Készítette: a Szociális és Egészségügyi Minisztérium — A Szociálpolitika Távlati Fejlesztési Bizottsága. 1989. február.

(Az *Egy régi könyvből* e számunkban vett idézeteket a Mártonffy Károly által szerkesztett és 1939-ben megjelent *A mai magyar szociálpolitika* című tanulmánygyűjteményből válogattuk.)

EGY RÉGI KÖNYVBŐL

„... Azok a tényleges bajok váltották ki elsősorban a szociálpolitika eszméjét, amelyeket egyrészt az az államfelfogás hozott létre, amely gazdasági téren az államot teljes passzivitásra kívánta kárhozhatóvá, és azt gondolta, hogy az állam legjobban akkor végzi feladatát, ha a legszorosabb értelemben vett közigazgatáson kívül nem csinál semmit, másrészt pedig azoknak a törekvéseknek visszautasításából származott a szociálpolitika, amelyek látva a gazdasági liberalizmus hátrányait, az egész társadalmi rend felforgatásában vélték feltalálni a bajok egyedüli ellenszerét. (...)

Azt a kérdést, hogy miért van a gazdasági élet, nem vetették fel akkor. Azt hitték, hogy az egyedüli cél, minél többet termelni és pedig minél olcsóbban. Ha némelyek azt merték hangoztatni, hogy a gazdasági élet van az emberért és nem az ember a gazdaságért, erre, ebben a korban, amikor az üzleti szellem a legerősebben bontakozott ki, nemigen hallgattak. A tények azonban olyan megrázóak voltak és oly mértékben jelentkeztek, hogy az államnak minden ellenzés ellenére is aktívabb szerepet kellett vállalnia, legalábbis ebben az irányban. A szociálpolitikai gondolkör volt gazdasági téren az első megnyilatkozása az aktív államnak.”

(Heller Farkas: A szociálpolitika alapja és lényege.)